

Quæ cum dixissem, Habeo, inquit Torquatus, ad quos ista referam: & quanquam aliquid ipse poteram, tamen invenire malo paratiores familiares nostros. Credo, Syronem dicis & Philodemum, cum optimos viros, tum doctissimos homines. Recte, inquit, intelligis. Age sane, inquam. Sed erat æquus, Triarium aliquid de nostra dissensione judicare. Immo, inquit arridens, iniquum, hac quidem de re. Tu enim ista lenius: hic Stoicorum more nos vexat. Tum Triarius, Posthac quidem, inquit, audacius. Nam hæc ipsa mihi erunt in promptu, quæ modo audivi; nec ante aggrediar, quam te ab istis, quos dicis, instructum videro. Quæ cum essent dicta, finem fecimus & ambulandi, & disputandi.



DE

DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM,

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Liber hic cum quarto continet in Luculli Tusculano inter Catonem & Ciceronem habitam de fine bonorum & malorum disputationem, in qua Catoni Stoicæ, Ciceroni vero Peripateticæ partes tribuuntur. Pramisso brevi de ratione Stoicæ & Peripateticæ sermone, utrum verbis an re discrepent, quorum illud Cicero contendebat, hoc Cato pugnabat, cap. 3. 4. fit ad ipsam disputationem accessio, & Cato totam Stoicam rationem explicat. Ejus disputationis hæc summa est: simul ac natus est homo, ipse sibi commendatur & conciliatur a natura ad se conservandum, & ab interitu alienatur. Hæc prima appetitio ubi consecuta est id quod querebat, accedit voluptas, quæ perperam pro ipsa prima appetitione habetur ab Epicuro, & in primis naturalibus, scilicet initiis naturæ ponitur. Sed ad hæc initia propter se appetenda ponenda etiam sunt rerum cognitiones (*κατανόησις*) & artes ipsæ, quod pueri gaudent, si quid ipsi invenero, etsi nihil inde ad se commodi perveniat: & digne sunt artes assumptione, cum & cognitiones contineant, & via sint ac ratione constituta, cap. 15. His initiis postis, sequitur prima divisio hæc: aliud esse æstimabile, quod secundum naturam sit, aut efficiat aliquid per se selectione dignum; aliud inæstimabile, quod sit illi contrarium. Constituto hoc, ut quæ secundum naturam sint, propter se sumantur, primum est officium (*καθήκον*) ut se conservet homo in naturæ statu; deinceps ut ea teneat, quæ secundum naturam sunt, pellatque contraria. Simul autem cepit intelligentiam, vel notionem potius (*ἐννοια*) & vidit rerum agendarum ordinem, plus eum diligit, quam ipsa illa initia, atque

Z 2

colli-

colligit, in eo positum esse summum bonum, quod in convenientia (ὁμοθυμία) versetur, quod per se expetatur, cum nihil ex initiis natura propter se appetatur, sed tantum felicitatur: cap. 6. Cum autem omnia officia a primis natura orientur, etiam sapientia inde proficiscatur necesse est. Ea autem & animi magnitudinem complectitur, & iustitiam, quas virtutes nemo tenere potest, nisi statuerit, nihil esse quod intersit aut differat aliud ab alio, præter honesta & turpia, cap. 6. 7. Ex his autem consequuntur duo, primum, ut cum extremum sit, natura congruenter vivere, sapiens semper feliciter vivat; alterum, ut quod honestum sit, id solum bonum judicemus; quod turpe, solum malum; cap. 8. Bonum est id, quod est natura absolutum; utile autem (ὠφέλιμα) motus aut status e natura absoluta. Atque id bonum non accessione, neque crescendo, aut cum cæteris comparando, sed propria vi sua sentimus, & appellamus bonum, ejusque æstimatio (ἀξία) genere valet, non magnitudine. Nec vero perturbaciones (παρανόμιαι) vi aliqua naturali moventur, sed sunt opinionis levitatis, atque in sapientem non cadunt: cap. 10. Solum autem honestum esse bonum, cum a multis aliis præter Stoicos, tum etiam facile defenditur; quod omnes malunt sine scelere, qua volunt, consequi, & ad res dignas cognitione cognoscendas etiam sine voluptate aut utilitate aliqua feruntur; gaudent præterea commemoratione præclare factorum, nec vel sine recte scelus admittere sustinent: cap. 11. Jam in hac re discrepare re, non verbis, Peripateticos, & Stoicos, ex eo intelligitur, quod illi omnia, que ipsi bona dicunt, pertinere putant ad beate vivendum; hi vero, quod æstimatione omnino aliqua dignum sit, complecti vitam beatam putant: quod illi dolorem in malis ponunt, & cum multitudine bonorum augeri beatitatem putant, aliamque actionem magis experendam alia, ut que sit sine dolore, magis ea, que sit cum dolore; que omnia secus sunt apud Stoicos: cap. 13. 14. Quanquam autem nec virtutes, nec viria crescunt, funduntur tamen quodammodo, & quasi dilatantur; alia enim virtus integras provincias complectitur, alia paupertatis tanquam termino circumscriptur, ut se eodem modo diffundere non possit. Voluptas & valetudo non est inter bona

bona numeranda, quod ad eam ducunt, eamque continent divitiæ; ex quo efficeretur, ut ipse divitiæ in bonis essent: cap. 15. Sed ne omnis vita confundatur, alio etiam modo res distinguende sunt. Quæ itaque nil valent ad beate misereve vivendum, & media dicuntur, alia sunt æstimabilia, alia contra, alia neutrum. In æstimabilium quibusdam satis est causa, quare aliis anteponantur, in quibusdam non item, & sic etiam in non æstimabilibus. Hinc orta sunt Zenonis προηγμένα, producta, præposita, præcipua, promotæ, ἀποπροηγμένα rejecta, remota, quorum alia sunt per se præposita, alia quod aliquid efficiunt, alia, quod utrumque: sed quoniam æstimabile nec bonum, nec malum est, ideo ἀδιάφορον, indifferens dicitur: c. 15. 17. Bona porro sunt alia τελικά, ad finem pertinentia, alia ποικιλικά, efficientia: ad illud genus actiones honeste referuntur, ad hoc nil præter amicum, sapientia ad utrumque: c. 17. Officia nec in bonis, nec in malis sunt; est tamen iis fungendum, quod in iis est aliquid probabile, cuius ratio reddi potest. In iis versatur sapiens, judicando; quid officii sit, necne: cap. 18. Pertinet autem ad rem, ut intelligatur, natura liberis a parentibus amari, & communem esse hominum inter homines & naturalem commendationem, qua ducti societatem appetamus, cuiusque hæc vis sit, ut communi utilitati studeamus, rempublicam administremus, liberos quæramus, decorum sequamur, amicitiam adhibeamus, & iustitiam, neque utilitatis causa, sed per se. Ad has virtutes etiam Dialecticæ & Physicæ cognitio adicienda, quæ ipsæ virtutes sunt: cap. 19. 22. Ex quibus intelligitur: quæ a Stoicis sapienti tribuantur, ea vere tribui. ERNESTUS.

Occurrent sane in tercio hoc libro multa, opinor item in quarto, quæ homines, cæteroque non indoctos, impediunt ac moventur: tria videlicet Stoicorum; vocabula, vel nata in Portico, vel, si minus nova ipsa, novum certe prævumque in usum detorta. Ubi ego, si Morelianas, quas in Præfatione indicavi, observationes ad hæc explicanda sæpius adhiberem, illudere huic arati ac studiosum usitate rationi existimarem voluisse. Hanc enim explicandi viam insisit Morelius, ut varios e Plutarcho, Laertio, atque aliis ejusdem linguæ scriptoribus, locos afferat longiusculos, quibus

quibus illustrat ea scilicet, quæ obscura quidem per se, tamen Cicero dixit planius, quam a Græcis dicebantur. Neque hæc reuera dilucidiora faciunt, vel Justus Lipsius, vel Caspar Scioppius. Mihi quidem, præter illam Zenonica doctrinam partem, quæ est de iudicio veritatis, a Petro Valeria, peculiari opusculo, diligentissime pertractata, cætera omnes videntur jacere adhuc in tenebris, & lucem expectare. Sponderat vero hic ipse Valeria in Academicis, eandem se Stoicæ de moribus doctrinam impensurum esse operam. Ego, etsi vix dubitabam, quin illi id evenisset, quod plerisque scriptoribus, cum præsertim ejus operis nullam viderem, neque in Hispana Nic. Antonii Bibliotheca, neque in aliis mentionem esse; tamen ne quid omitterem inquirendo, datus in Hispaniam literis, imploravi fidem amici summi ac popularis mei, Jacobi Antonii Fabri, qui illic nunc degit Regiorum liberum præfectus; oravi, videret etiam atque etiam, num quod in Laurentiana regali bibliotheca vestigium ejus libri esset, cujus potiundi tanta me cupiditas tenebat. Respondit vir oppido eruditus ac diligens: perstratis curiose seriniis omnibus, inventum profors nihil. Idoneo itaque artificio non deerit in explicacione Stoicæ doctrinæ labor, cui hactenus defuit idoneus artifex. OLIVETUS.

I.



OLUPTATEM equidem, Brute, si ipsa pro se loquatur, nec tam pertinaces habeat patronos, concessuram arbitror, convictam superiore libro, dignitati. Etenim sit impudens, si virtuti diutius repugnet, aut si honestis jucunda anteponat, aut pluris esse contendant dulcedinem corporis titillantem, ex eave natam lætitiã, quam gravitatem animi, atque constantiam. Quare illam quidem dimittamus, & suis se finibus tenere jubeamus, ne blanditiis ejus illecebrisque impediatur disputandi severitas.

Quærendum est enim, ubi sit illud summum bonum, quod reperire volumus, quoniam & voluptas ab eo remota est, & eadem fere contra eos dici possunt, qui vacuitatem doloris finem bonorum esse voluerunt. Nec vero ita ullum probetur summum bonum, ut virtute careat: quæ nihil potest esse præstantius.

Ita-

Itaque quanquam in eo sermone, qui cum Torquato est habitus, non remissi fuimus; tamen hæc acrior est cum Stoicis parata contentio. Quæ enim de voluptate dicuntur, ea nec acutissime, nec abscondite differuntur. Neque enim qui defendunt eam, versuti in differendo sunt; nec qui contra dicunt, causam difficilem repellunt. Ipse etiam dicit Epicurus, ne argumentandum quidem esse de voluptate, quod sit positum ejus iudicium in sensibus, ut commoneri nos satis sit, nihil attineat doceri. Quare illa nobis simplex fuit in utramque partem disputatio. Nec enim in Torquati sermone quidquam implicatum aut tortuosum fuit; nostraque, ut mihi videtur, dilucida oratio. Stoicorum autem non ignoras quam sit subtile, vel spinosum potius, differendi genus: idque cum Græcis, tum magis nobis, quibus etiam verba parienda sunt, imponendaque nova, novis rebus nomina. Quod quidem nemo mediocriter doctus mirabitur, cogitans in omni arte, cujus usus vulgaris communisque non sit, multam novitatem nominum esse, cum constituantur earum rerum vocabula, quæ in quaque arte versentur. Itaque & dialectici & phisici verbis utuntur iis, quæ ipsi Græciæ nota non sunt. Geometra vero, musici, grammatici, etiam more quodam loquuntur suo. Item ipsa rhetorum artes, quæ sunt totæ forenses atque populares, verbis tamen in docendo quasi privatis utuntur ac suis.

II. Atque, ut omittam has artes elegantes & ingenuas, ne opifices quidem tueri sua artificia possent, nisi vocabulis uterentur nobis incognitis, usitatis sibi. Quin etiam agricultura, quæ abhorret ab omni politione elegantia, tamen eas res, in quibus versatur, nominibus notavit novis. Quo magis hoc philosopho faciendum est. Ars est enim philosophia vitæ: de qua differens arripere verba de foro non potest. Quanquam ex omnibus philosophis Stoici plurima novaverunt. Zeno quoque eorum princeps, non tam rerum inventor fuit, quam novorum verborum. Quod si in ea lingua, quam plerique uberiorem putant, concessum a Græciâ est, ut doctissimi homines, de rebus non pervagatis, inusitatis verbis uterentur: quan-

quanto id nobis magis concedendum, qui ea nunc primum audemus attingere? Etsi, quod sæpe diximus, & quidem cum aliqua querela, non Græcorum modo, sed etiam eorum, qui se Græcos magis quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Græcis verborum copia, sed esse in ea etiam superiores: elaborandum est, ut hoc non in nostris solum artibus, sed etiam in illorum ipsorum consequamur. Quanquam ea verba, quibus ex instituto veterum utimur pro Latinis, ut ipsa *philosophia*, ut *rethorica*, *dialectica*, *grammatica*, *geometria*, *musica*, quanquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu recepta sunt, nostra ducamus. Atque hæc quidem de rerum nominibus.

De ipsis rebus autem sæpenumero, Brute, vereor, ne reprehendar, cum hæc ad te scribam, qui cum in philosophia, tum in optimo genere philosophiæ tantum processeris. Quod si facerem quasi te erudiens, jure reprehenderer. Sed ab eo plurimum absum: neque, ut ea cognoscas, quæ tibi notissima sunt, ad te mitto, sed quia facillime in nomine tuo acquiesco, & quia te habeo æquissimum eorum studiorum, quæ mihi communia tecum sunt, existimatorem & judicem. Attendes igitur, ut soles, diligenter, eamque controversiam judicabis, quæ mihi fuit cum avunculo tuo, divino ac singulari viro. Nam, in Tusculano cum essem, vellemque e bibliotheca pueri Luculli quibusdam libris uti, veni in ejus villam, ut eos ipse (ut solebam) inde promerem. Quo cum venissem, M. Catonem, quem ibi esse nescieram, vidi in bibliotheca sedentem, multis circumfusum Stoicorum libris. Erat enim, ut scis, in eo inexhausta aviditas legendi, nec fatiari poterat: quippe qui ne reprehensionem quidem vulgi inanem reformidans, in ipsa curia soleret legere sæpe, dum senatus cogeretur, nihil operæ reipublicæ detrahens; quo magis tum in summo otio, maximaque copia, quasi heluari libris, si hoc verbo in tam clara re utendum est, videbatur.

Quod cum accidisset, ut alter alterum nec opinato videremus, surrexit statim. Deinde prima illa, quæ in congressu solemus: Quid tu, inquit, huc? e villa enim, credo: & ibi

ibi te esse scissem, ad te ipse venissem. Heri, inquam, ludis commissis, ex urbe profectus veni ad vesperum. Causa autem fuit huc veniendi, ut quosdam hinc libros promerem. Et quidem, Cato, totam hanc copiam jam Lucullo nostro notam esse oportebit. Nam his libris eum malo, quam reliquo ornatu villæ delectari. Est enim mihi magna cura: quanquam hoc quidem proprium tuum munus est, ut ita erudiat, ut & patri, & Cæpioni nostro, & tibi tam propinquo respondeat. Laboro autem non sine causa. Nam & avi ejus memoria moveor, (nec enim ignoras, quanti fecerim Cæpionem: qui, ut opinio mea fert, in principibus jam esset, si viveret) & Lucullus mihi versatur ante oculos, vir cum omnibus excellens, tum mecum & amicitia & omni voluntate sententiaque conjunctus.

Præclare, inquit, facis, cum & eorum memoriam tenes, quorum uterque tibi testamento liberos suos commendavit, & puerum diligis. Quod autem meum munus dicis, non equidem recuso: sed te adjungo socium. Addo etiam illud, multa jam mihi dare signa puerum & pudoris, & ingenii. Sed ætatem vides. Video equidem, inquam: sed tamen jam infanti debet iis artibus, quas si, dum est tener, combiberit, ad majora veniet paratior. Sic, & quidem diligentius sæpiusque, ista loquimur inter nos, agemusque communiter. Sed resideamus, inquit, si placet. Itaque fecimus.

III. Tum ille: Tu autem, cum ipse tantum librorum habeas, quos hic tandem requiris? Commentarios quosdam, inquam, Aristotelios, quos hic sciebam esse, veni ut auferrem, quos legerem, dum essem otiosus: quod quidem nobis (ut scis) non sæpe contingit. Quam vellem, inquit, te ad Stoicos inclinavisses! Erat enim, si cuiusquam, certe tuum, nihil præter virtutem in bonis ducere. Vide, ne magis, inquam, tuum fuerit cum re idem tibi quod mihi videretur, non nova te rebus nomina imponere. Ratio enim nostra consentit, oratio pugnat. Minime vero, inquit ille, consentit. Quidquid enim præter id, quod honestum sit, expetendum esse dixeris, in bonisve numeraveris; & honestum ipsum,

quasi virtutis lumen, exstinxeris, & virtutem penitus everteris.

Dicuntur ista, Gato, magnifice, inquam: sed videlicet verborum gloriam tibi cum Pyrrhone & Aristone, qui omnia exæquent, esse communem? de quibus cupio scire quid sentias. Egone, quæris, inquit, scire quid sentiam? quos bonos viros, fortes, iustos, moderatos aut audivimus in republica fuisse, aut ipsi vidimus: qui, sine ulla doctrina naturam ipsam secuti, multa laudabilia fecerunt; eos melius a natura institutos fuisse, quam institui potuissent a philosophia, si ullam aliam probavissent, præter eam, quæ nihil aliud in bonis habet, nisi honestum: nihil, nisi turpe, in malis. Ceteræ philosophorum disciplinæ, omnino alia magis alia, sed tamen omnes, quæ rem ullam virtutis expertem aut in bonis aut in malis numerant; eas non modo nihil adjuvare arbitror, neque afferre quo meliores simus, sed ipsam depravare naturam. Nam si hoc non obtineatur, id solum bonum esse, quod honestum sit: nullo bono probari possit, beatam vitam virtute effici. Quod si ita sit; cur opera philosophiæ sit danda nescio. Si enim sapiens aliquis miser esse possit, næ ego istam gloriosam memorabilemque virtutem non magno æstimandam putem.

IV. Quæ adhuc, Gato, a te dicta sunt, eadem, inquam, dicere posses, si sequerere Pyrrhonem, aut Aristonem. Nec enim ignoras, his istud honestum, non summum modo, sed etiam, ut tu vis, solum bonum videri. Quod si ita est, sequitur id ipsum, quod te velle video, omnes semper beatos esse sapientes. Hosne igitur laudas, & hanc eorum sententiam sequi nos censés oportere?

Minime vero istorum quidem, inquit. Cum enim virtutis hoc proprium sit, earum rerum, quæ secundum naturam sint, habere delectum; qui omnia sic exæquaverunt, ut in utramque partem ita paria redderent, uti nulla selectione uterentur, virtutem ipsam sustulerunt.

Istud quidem, inquam, optime dicis: sed quero, nonne tibi faciendum idem sit, nihil dicenti bonum, quod non re-

atum

atum honestumque sit, reliquarum rerum discrimen omne tollenti? Si quidem, inquit, tollerem; sed relinquo. Quoniam modo, inquam, si una virtus, unum istud, quod honestum appellas, rectum, laudabile, decorum, (erit enim notius quale sit; pluribus notatum vocabulis idem declarantibus) id ergo, inquam, si solum est bonum, quid habebis præterea, quod sequare? aut, si nihil malum, nisi quod turpe, inhonestum, indecorum, pravum, flagitiosum, foedum, (ut hoc quoque pluribus nominibus insigne faciamus) quid præterea dices esse fugiendum? Non ignoranti, inquit, tibi, quid sim dicturus, sed aliquid, ut ego suspicor, ex mea brevi responsione arripere cupienti, non respondebo ad singula: explicabo potius, quoniam otiosi sumus, nisi alienum putas, totam Zenonis Stoicorumque sententiam. Minime id quidem, inquam alienum: multumque ad ea, quæ quarimus, explicatio tua ista profecerit. Experiamur igitur, inquit, etsi habet hæc Stoicorum ratio difficilius quiddam & obscurius. Nam cum in Græco sermone hæc ipsa quondam rerum nomina novarum nova videbantur, quæ nunc consuetudo diuturna trivit: quid censés in Latino fore?

Facillimum id quidem est, inquam. Si enim Zenoni licuit, cum rem aliquam invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen imponere, cur non liceat Catoni? Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indifferenti solent, cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum. Equidem soleo etiam, quod uno Græci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere: & tamen puto concedi nobis oportere, ut Græco verbo utamur, si quando minus occurret Latinum, ne hoc ephippiis¹ & acratophoris potius, quam progmenis & apoprogmenis concedatur. Quanquam hæc

A a 2

qui-

¹ Ephippiis] Ephippiorum nomine utimur, pro equi tegmine ad mollem vesturam parato, ut ait Nonius. Cato de liberis educandis, *Mibi puero modica fuit una tunica & toga, sine fasciis calcamentum, equus sine ephippio.* Et nomen est vericulus.

² Oportet ephippia bos piger, oportet arare caballus.

Vocabulo acratophori Varro utitur de Re rust. lib. I. *Es minus sumptuosa vineta, que sine iugo ministrat acratophoro vinum.* A *acratophoro* Julius Pollux in catalogo poculorum ait esse, quod alii *ακρατορα*, alii *λιον* et *βιβ* & *εκρατορα*, nominant, ubi vinum merum servabatur. Morelius.

quidem *præposita* recte & *rejecla* dicere licebit. Bene facis, inquit, quod me adjuvas: & istis quidem, quæ modo dixisti, utar potius Latinis. In cæteris subvenies, si me hærentem videbis. Sedulo, inquam, faciam. Sed *Fortuna* ² *fortes*. Quare conare, quæso. Quid enim hoc possumus agere divinius?

V. Placet his, inquit, quorum ratio mihi probatur, simul atque natum sit animal, (hinc enim est ordiendum) ipsum sibi conciliari & commendari ad se conservandum, & ad suum statum, & ad ea, quæ conservantia sunt ejus status, diligenda: alienari autem ab interitu, iisque rebus, quæ interitum videantur asferre. Id ita esse sic probant, quod, antequam voluptas aut dolor attigerit, salutaria appetant parvi, aspernenturque contraria. Quod non fieret, nisi statum suum diligenter, interitum timerent. Fieri autem non posset, ut appeterent aliquid, nisi sensum haberent sui, eoque se & sua diligerent. Ex quo intelligi debet, principium ductum esse a se ³ diligendi.

In principiis autem naturalibus diligendi sui, plerique Stoici non putant voluptatem esse ponendam. Quibus ego vehementer assentior: ne, si voluptatem natura posuisset in iis rebus videatur, quæ primæ appetuntur, multa turpia sequantur. Satis esse autem argumenti videtur, quamobrem illa, quæ natura prima sunt adscita, natura diligamus; quod est nemo, quin, cum utrumvis liceat, aptas malit & integras omnes partes corporis, quam eodem ⁴ usu imminutas aut detortas habere.

Rerum autem cognitiones; vel, si hæc verba aut minus placent, aut minus intelliguntur, *καταδύσεις* appellemus licet: eas igitur ipsas propter se adsciscendas arbitramur, quod habeant quiddam in se quasi complexum & continens veritatem. Id autem in parvis intelligi potest; quos delectari vide-

² *Fortuna fortes*] Subaudi, adjuvat. Proverbum est, cujus in Tuscul. II. 4. mentio fit. *Fortes enim non modo fortuna adjuvat, ut est in vetere proverbio, sed multo magis ratio, qua quibusdam quasi præceptis confirmat viam fortitudinis.* Admonet adagium, ait Erasimus, fortiter periclitandam esse fortunam;

nam his plerumque res prospere cedere. Idem.

³ *A se diligendi*] In antiquo exemplari est, a se diligendo. Idem.

⁴ *Quam eodem usu imminutas*] Forte, easdem, scilicet partes corporis. *Peetrus.*

deamus, etiam si eorum nihil intersit, si quid ratione per se ipsi invenerunt. Artes etiam ipsas propter se assumendas putamus, tum quia sit in his aliquid dignum assumptione, tum quod consent ex cognitionibus, & contineant quiddam in se ratione constitutum & via. A falsa autem assensione magis nos alienatos esse, quam a cæteris rebus, quæ sunt contra naturam, arbitrantur ⁵. Jam membrorum, id est partium corporis, alia videntur propter eorum usum a natura esse donata, ut manus, crura, pedes, ut ea, quæ sunt intus in corpore, quorum utilitas quanta sit a medicis etiam disputatur: alia autem nullam ob utilitatem, quasi ad quandam ornatum, ut cauda pavoni, plumæ versicolores columbis, viris mammæ, atque barba.

Hæc dicuntur fortasse *sejuniis*: sunt enim quasi prima elementa naturæ; quibus ubertas orationis adhiberi vix potest, nec equidem eam cogito confectari. Verumtamen cum de rebus grandioribus dicas, ipsæ ⁶ res verba rapiunt. Ita fit cum gravior, tum etiam splendidior oratio. Est ut dicis, inquam: Sed tamen omne, quod de re bona dilucide dicitur, mihi præclare dici videtur. Istius modi autem res dicere ornate velle, periculis est: plane autem & perspicue expedire posse, docti & intelligentis viri.

VI. Progrediamur igitur, quoniam, inquit, ab his principiis naturæ discessimus: quibus congruere debent, quæ sequuntur. Sequitur autem prima divisio hæc. Æstimabile esse dicitur: sic enim, ut opinor, appellamus ⁷ id, quod aut ipsum secundum naturam sit, aut tale quid efficiat, ut selectione dignum propterea sit, quod aliquod pondus habeat dignum

⁵ *Arbitrantur*] Cum nullus sit casus nominativus, qui præcedat aut sequatur hoc verbum, malim legere *arbitrantur*; ut paulo ante dictum est *pusamus* & *arbitrantur*. Idem.

⁶ *Ipsæ res verba rapiunt*] Eorum, probo conjecturam qui reponunt, *ipsæ res verba* pariunt. Sic certe locutus est nosser lib. II. de Orat. cap. 34. *Devisus*.

⁷ *Appellamus*] Legendum *appellemus*; quod etiam Th. Bentlejo placuit. Post eam vero vocem in editione Victoriana ponitur hiatus

indiciam, Paulusque Manutius & D. Lambinus locum supplemento carere judicantes reponunt, *estimabile esse dicitur* (*sic enim, ut opinor, appellamus res verba*) id quod &c. *Arbitrantur*, habet liber Mss. *Ursinus*. At *sejuniis* Græcæ linguæ non est cognitum, Stoicique hæc in re *sejuniis* adhibent. Vide Plutarchium advers. Stoic. p. 1072. Stobæum Eclog. Ethic. lib. II. p. 173. 174. & Laertium lib. VII. §. 105. 106. Revera nihil deest, Tulliusque subjicit, *sic enim, ut opinor, appellemus*; quoniam vocabulum *estimabile* primus ipse fuxit. Idem.

gnum aestimatione; quam ⁸ ille *ἔτιον* vocat: contraque inæstimabile, quod sit superiori contrarium. Initiis igitur ita constitutis, ut ea, quæ secundum naturam sunt, ipsa propter se fumenda sint, contrariaque item rejicienda; primum est officium (id enim appello *καθήκον*) ut se conservet in naturæ statu: deinceps ut ea teneat, quæ secundum naturam sunt, pellatque ^a contraria. Qua inventa selectione & item rejectione, sequitur deinceps ^b cum officio selectio. Deinde ea perpetua, tum ad extremum constans consentaneaque naturæ: in qua ⁹ primum inesse incipit ^c & intelligi, quid sit, quod vere bonum possit dici.

Prima est enim conciliatio hominis ad ea, quæ sunt secundum naturam. Simul autem cepit intelligentiam, vel notionem potius, quam appellant *ἔννοιαν* illi, viditque rerum agendarum ordinem, & ut ita dicam, concordiam: multo eam pluris aestimavit, quam omnia illa, quæ primum dilexerat: atque ita cognitione & ratione collegit, ut statueret, in eo collocatum summum illud hominis per se laudandum & expetendum bonum. Quod cum positum sit in eo, quod *ὁμολογία* Stoici, nos appellemus *convenientiam*, si placet: cum igitur in eo sit id bonum, quo referenda sunt omnia honeste facta, ipsumque honestum, quod in bonis ducitur, quanquam post oritur, tamen id solum vi sua & dignitate expetendum est: eorum autem, quæ sunt prima naturæ, propter se nihil est expetendum.

Cum vero illa, quæ officia esse dixi, proficiantur ab initiis

⁸ Quam ille *ἔτιον* vocat | Si hæc est vera loci lectio; subintelligendus est Zeno, quem tamen Cato ex eo, quo in hanc disputationem ingressus est, ne semel quidem nominavit. Opinor igitur legendum esse *quam* illi *ἔτιον* vocant, scilicet Stoici; quos Cato memoravit modo, & quorum dogmata hic explicaturus est. Huic vero conjecturæ favet id, quod infra in hoc ipso capite occurrit, quam appellant *ἔννοιαν* isti. Peircius.

^a Vid. Grat. contraria: que, inventa selectione & item rejectione, sequuntur: deinceps b Lamb. deinceps officiorum selectio c Vid. & intelligit

⁹ In qua primum inesse incipit & intelli-

gi quid sit quod vere bonum possit dici | Vel auctoris mentem non assequor, vel hæc a sciolis corrupta sunt. Omnes Pall. Parisi. pr. tert. Elicaf. uterque, M&L. C. C. C. Balliol. & editio Victoriana, incipit & intelligit. Cicero nempe scripsisse suspicor, in qua primum inesse concipit & intelligit id quod vere bonum possit dici. Nam simul vidit verum agendarum ordinem; statuit in eo collocatum summum illud hominis per se laudandum & expetendum bonum; sicut noster paulo post loquitur. *Ἦτοι τῆς ἐπινοίας, five τῆς ἐπινοίας, qui Zenoni finis fuit, agit noster. Davifus.*

tis naturæ: ea ad hæc referri necesse est: ut recte dici possit, omnia officia eo referri, ut adipiscamur principia naturæ: nec tamen ut hoc sit bonorum ultimum, propterea quod non inest in primis naturæ conciliationibus honesta actio. Consequens enim est, & post oritur, ut dixi. Est tamen ea secundum naturam, multoque nos ad se expetendam magis hortatur, quam superiora omnia. Sed ex hoc primum error tollendus est, ne quis sequi existimet, ut duo sint ultima bonorum. Ut enim ¹⁰, si cui sit propositum collineare hastam alio, aut sagittam, sicut nos ultimum in bonis diximus: sic illi facere omnia, quæ possit, ut collineet: huic in ejus similitudine omnia sint facienda, ut collineet: & tamen ut omnia faciat, quo propositum assequatur: sed hoc, quasi ultimum, quale nos summum in vita bonum dicimus: illud autem, ut feriat, quasi feligendum, non expetendum.

VII. Cum autem omnia officia a principis naturæ profici-

¹⁰ Ut enim, si cui propositum sit collineare &c. | In omnibus his de philosophia libris nullus est forsitan hoc vel obscurior, vel corruptior locus. Multi igitur editores multa ad eum sanandum & illustrandum excogitarunt: nec ita mihi mea placent, ut iis, quæ de hac re dicturus sum, satis expurgari locum credam.

Ante vero, quam doceam quomodo locum legendum esse censeam, quatuor res dignè notatu memorande sunt. 1. Cato hæc e media Stoicorum philosophia depromit: si qua igitur in his inest obscuritas, non ea Ciceronis verbis tribuenda est, sed rebus ipsa de quibus Cato Stoice agit. 2. *Collinare* & *collineare* inter se differunt: nam *collinare* hastam idem significat quod dirigere hastam ad aliquid locum; *collineare* vero, idem quod locum ferire. 3. Aliud est secundum Stoicos *ultimum*, *finis*, *expetendum* (nam idem hæc tria valent) aliud *feligendum*, cum hoc de eo dicitur, quod non propter se, sed rei alius gratia fiat. 4. Stoici docuerunt, alium esse finem, alio tamen actiones esse referendas. Exempli gratia, dixerunt omnia officia eo referri, ut adipiscamur principia naturæ, hoc tamen non esse bonorum ultimum: Cato paulo supra in hoc ipso capite, docuerunt (notante Plutarcho in libro *adversus Stoicos*) ei, qui suum corpus ambulando ex-

erret, aut medicina utitur, non finem esse ut sanus sit, sed huic exercitationem & medicinam finem esse sanitatis. Dixerunt etiam (secundum eandem Plutarchum) *enim*; *quis sagittæ, non omnia, quæ possit, ferre, ut scopum attingat; sed ut omnia, quæ possit, faciat.*

His igitur præconatis, ita locum legendum esse arbitror, *Et enim, si cui propositum sit collinare hastam aliquo aut sagittam, huic omnia sunt facienda ut collineet: & tamen, ut omnia faciat quo propositum assequatur, hoc quasi ultimum dicimus; illud autem, ut feriat, quasi feligendum, non expetendum.* Cato tunc dicit, ut probet non esse Stoicis *duo ultima bonorum*; & ad hanc rem probandam proferit exemplum collinantis hastam. Non est huic (inquit) finis, ut feriat; sed ut omnia faciat, quo propositum suum collimandi aliquo hastam assequatur: illud, ut collineet live feriat, est *feligendum*: hoc vero proprie *ultimum*, jaculatoris dicitur. Ridelia hæc sunt (fator) sed Stoicorum ridicula: quapropter non est Ciceroni vitiosandum, si quid solito obscurius in his inest. Interim Mif. ex scriptoribus visio dandam sit, obscura multo obscuriora facta esse; multoque in textum recepta esse, quæ inter lines olim interpretamentum loco extarent. Peircius.

scantur, ab iisdem necesse est proficisci ipsam sapientiam. Sed quemadmodum saepe fit, ut is, qui commendatus sit alicui, pluris eum faciat, cui commendatus sit, quam illum, a quo; sic minime mirum est, primo nos sapientiae commendari ab initiis naturae, post autem ipsam sapientiam nobis cariorem fieri quam illa sint, a quibus ad hanc venerimus. Atque ut membra nobis ita data sunt, ut ad quandam rationem vivendi data esse appareant: sic appetitio animi, quae ὄψησις Graece vocatur, non ad quodvis genus vitae, sed ad quandam formam vivendi videtur data: itemque & ratio, & perfecta ratio.

Ut enim histrioni actio, saltatori motus, non quivis, sed certus quidam est datus: sic vita agenda est certo genere quodam, non quolibet: quod genus conveniens consentaneumque dicimus. Nec enim gubernationi aut medicinae similem sapientiam esse arbitramur, sed actioni illi potius, quam modo dixi, & saltationi, ut in ipsa arte insit, non foris petatur extremum, id est artis effectio. Et tamen est etiam alia cum his ipsis artibus sapientiae dissimilitudo; propterea quod in illis, quae recte facta sunt, non continentur tamen omnes partes, e quibus constant. Quae autem nos aut *recta*, aut *recte facta* dicamus, si placet, illi autem appellant *καταβάματα*, omnes numeros virtutis continent. Sola enim sapientia in se tota conversa est: quod idem in ceteris artibus non fit.

Insicite autem medicinae & gubernationis ultimum cum ultimum sapientiae comparatur. Sapientia enim & animi magnitudinem complectitur, & iustitiam, & ut omnia, quae homi-

11 Nec enim gubernationi] Artium ultimum cum sapientiae ultimo non apte comparari posse docet: dissimilitudinem explicans. In artibus est & artificis habitus, & artis effectio. Cum habitu, sapientiae nihil est commercii. Otiosus est enim habitus ille, nisi materiam in qua versetur, habeat. At sapientia in se tota conversa est: nihil ad se tendam eorum quae sunt externa, requirit. Est enim in animi cura & cogitatione posita, non in fortunae temeritate: & non minus exercetur in rerum omnium penuria, quam in abundantia. Est quoque sa-

piencia dissimilis artis effectio. Cum enim suum munus ars efficit, & prodit opus, iam ab arte ipsum alienum est: nec artis dignitatem amplectitur. At sapientiae effectio, quae est illa ἀρετή, in se omnes retinet sapientiae numeros: imo ne nomen quidem sapientiae amittit. Qui enim quatuor virtutes ἢ ἄλλα ἔσθ' ἴδιδις, is sapiens est, prudens, iustus, fortis, & temperans, quae sunt sapientiae propria officia: imo ipsam constituent tueriturque sapientiam: & ea recte facta, sive καταβάματα, dicuntur. Morelius

ni accidant; infra se esse iudicet: quod idem in ceteris artibus non contingit. Tenere autem virtutes eas ipsas, quarum modo mentionem feci, nemo poterit, nisi statuerit, nihil esse, quod intersit aut differat aliud ab alio, praeter honesta & turpia. Videamus nunc, quam sint praeclare illa iis, quae jam posui, consequentia.

Cum enim hoc sit extremum, (sentis enim, credo, me jam diu, quod τέλως Graecus dicat, id dicere tum extremum, tum ultimum, tum summum: licebit etiam finem pro extremo aut ultimo dicere) cum ergo hoc sit extremum, congruenter naturam convenienterque vivere; necessario sequitur, omnes sapientes semper feliciter, absolute, fortunate vivere, nulla re impediri, nulla prohiberi, nulla egere. Quod autem continet non magis eam disciplinam, de qua loquor, quam vitam fortunaeque nostras, id est, ut, quod honestum sit, id solum bonum iudicemus; potest id quidem fuisse, & copiose, & omnibus electissimis verbis, gravissimisque sententiis rhetorice & augeri & ornari: sed conlectaria me Stoicorum brevia & acuta delectant.

VIII. Concluduntur igitur eorum argumenta sic: Quod est bonum, omne laudabile est. Quod autem laudabile est, omne honestum est. Bonum igitur quod est, honestum est. Satisne hoc conclusum videtur? Certe. Quod enim efficiebatur ex his duobus, quae erant sumpta, in eo vides esse conclusum. Duorum autem, e quibus effecta conclusio est, contra superius dici solet, non omne bonum esse laudabile: nam quod laudabile sit, honestum esse conceditur. Illud autem per absurdum, bonum esse aliquid, quod non expetendum sit: aut expetendum, quod non placens: aut, si id, non etiam diligendum. Ergo & probandum. Ita etiam laudabile. Id autem honestum. Ita fit, ut, quod bonum sit, id etiam honestum sit.

Deinde quaero, quis aut de misera vita possit gloriari, aut non de beata? De sola igitur beata. Ex quo efficitur, glorio-

Tom. II.

B b

riatio-

12 Nihil esse, quod intersit, aut differat aliud ab alio] Legerim nihil esse quod intersit, aut quo differat aliud ab alio. Vide Tu-

scul. lib. I. cap. 11. & infra III. 15. Devisus.

riatione, ut ita dicam, dignam esse beatam vitam: quod non possit quidem nisi honesta vita contingere. Ita fit, ut honesta vita beata sit. Et quoniam is, cui contingit, ut jure laudetur, habet insigne quiddam ad decus & ad gloriam, ut ob ea, quae tanta sint, beatus dici jure possit: idem de vita talis viri rectissime dicitur. Ita, si beata vita honestate cernitur: quod honestum est, id bonum solum habendum est.

Quod vero negari nullo modo possit, quem unquam stabili, & firmo, & magno animo, quem fortem virum dicimus effici posse, nisi constitutum sit, non esse malum dolorem? Ut enim qui mortem in malis ponit, non potest eam non timere: sic nemo ulla in re potest id, quod malum esse dicitur, non curare, idque contemnere. Quo posito & omnium assensu approbato, illud assumitur, eum, qui magno fit animo atque forti, omnia, quae cadere in hominem possunt, despiciere, & pro nihilo putare. Quae cum ita sint, effectum est, nihil esse malum, quod turpe non sit. Atque iste vir altus & excellens, magno animo, vere fortis, infra se omnia humana ducens, is inquam, quem efficere volumus, quem quaerimus certe, & confidere sibi debet, & suae vitae & aetate & consequenti, & bene de se judicare, statuens nihil mali posse incidere sapienti. Ex quo intelligitur idem illud, solum bonum esse, quod honestum sit; idque esse beate vivere & honeste, id est cum virtute vivere.

IX. Nec vero ignoro varias philosophorum fuisse sententias, eorum dico, qui summum bonum, quod ultimum appello, in animo ponerent. Quas quanquam vitiose quidam secuti sunt, tamen non modo his tribus, qui virtutem a summo bono segregaverunt, cum aut voluptatem, aut vacuitatem doloris, aut prima naturae in summis bonis ponerent, sed etiam alteris tribus, qui mancam fore putaverunt, sine aliqua accessione, virtutem, ob eamque rem trium earum rerum, quas supra dixi, singulis¹³ singulas addiderunt: his tamen omnibus eos

¹³ Singulis singulari] Si legamus singuli; & sententia erit planior, & explicatio facillior: singuli enim intelliguntur Aristoteles seu Peripatetici, Callipho, Diodorus, qui virtuti res singulas ex illis tribus addiderunt. Sic igitur legendum arbitror, singulis singulari addiderunt &c. Lambinus.

eos antepono, cujusmodi sunt, qui summum bonum in animo atque in virtute posuerunt.

Sed sunt tamen perabsurdi & ii, qui, cum scientia vivere, ultimum bonorum, & qui nullam rerum differentiam esse dixerunt, atque ita sapientem beatum fore, nihil aliud alii momento ullo anteponentem: ut quidam Academici constituisse dicuntur, extremum bonorum & summum munus esse sapientis, obistere visis, assensusque suos firme sustinere. His singulis copiose responderi solet. Sed quae perspicua sunt, longa esse non debent. Quid autem apertius, quam, si selectio nulla sit ab iis rebus, quae contra naturam sunt, earum rerum, quae sint secundum naturam, tollatur¹⁴ omnis ea, quae quaeratur laudeturque prudentia? Circumscriptis igitur iis sententiis, quas posui, & iis, quae similes earum sunt, relinquuntur, ut summum bonum sit, vivere, scientiam adhibentem earum rerum, quae natura eveniant; seligentem, quae secundum naturam; & si quae contra naturam sunt, rejectentem: id est, convenienter congruenterque natura vivere.

¹⁵ Sed in ceteris artibus cum dicitur *artificiose*, posterum quodam modo & consequens putandum est: quod illi *ἐπιτεχνηματικῶς* appellant. Quod autem in quo *sapienter* dicimus, id adprimo¹⁶ rectissime dicitur. Quidquid enim a sapiente proficitur, id continuo debet expletum esse omnibus suis partibus. In eo enim positum est id, quod dicimus esse ex-

B b 2

¹⁴ Tollatur omnis ea] Nihil obscuritatis in sententia; in elocutione fortasse aliquid desiderarem: hoc enim, *quod aperius quam ullatenus omnis prudentia*, recedere videtur ab usu Latinae linguae. Usitatum autem erat, *quod apertius quam tolli omnem prudentiam*. Consulti veteres libros; nihil adjumenti. Manutius.

¹⁵ Sed in ceteris artibus cum dicitur *artificiose*] Effectorum quae ab artibus & quae a sapientia in convenienter naturae vivendo posita proficiuntur, discrimen aperit. Quod artis effectum, arte ipsa posterius fit & inferius: at quod sapienter sapienter efficit, non posterius gignatur, quam ipsa unde proficitur sapientia: quosque virtutis munus, id virtutis omnibus partibus sit absolutum & effectum. Nam ut non ad perfectionem

progrediar sapientia, tamen ubi statim *ἐπιτεχνηματικῶς* munus suum praestitit, in convenienter naturae seligendo, appetendo, &c. iam sapientiae est effectio. Eam enim foras, ut periclitatur, non est necesse exire, sed apud se ipsa manens, etiam recta efficit, dum *ἐπιτεχνηματικῶς* propria instituit & proponit munera. At artis non extat munus ullum, quod non extrinsecus fiat, quod non artem relinquat. Morelius.

¹⁶ Adprimo] Originem hujus adverbii, quod ejusdem formae, & significationis est, ac *profecto*, Gellius ostendit, *Noct. Att. VII. 7.* Videri autem potest Cicero id praetulisse, quod, ut antiquum, Catois erat consuetudinis atque ingenio magis consentaneum. Victorius, Manutius, Lambinus, non adprimo, sed *apprime* ediderunt. Olivetus.